

Гайдамаччина

Із історії народніх рухів на Україні
в 18-ім столітю.

Написав

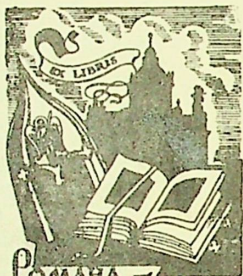
МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ.

Ціна з пересилкою 43 сот. — без пересилки 40 сот.

Л Ь В І В 1906.

Накладом Вячеслава Будзиновського.

З „Загальної Друкарні“ у Львові, ул. Академічна ч. 8.

Романа Геник-
Березовського

ГАЙДАМАЧЧИНА

Із історії народніх рухів на Україні
в 18-ім століттю.

Написав

МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ.

M. GENYK - BEREZOWSKYJ
211 Quebec Ave.
Toronto, Ontario, Canada
M6P 2T9

Л Ъ В І В 1906.

Накладом Вячеслава Будзиновського.

З „Загальної Друкарні“ у Львові, ул. Академічна ч. 8.

АННУРАМАДНАТ

ВЪВЕДЕНИЕ
ОТЪ ПЪРВОТО ИЗДАНИЕ

ИЗДАНИЕ ПОСЛЕДНОЕ

ИЗДАНИЕ ПОСЛЕДНОЕ
ИЗДАНИЕ ПОСЛЕДНОЕ
ИЗДАНИЕ ПОСЛЕДНОЕ

I.

Великий народній рух, який у 17-ім століттю підняв ся на тих українських землях, що були під панованнем Польщі, і дійшов до найбільшої сили у козацьких війнах против Польщі під проводом Богдана Хмельницького, не осягнув своєї ціли.

Неволя, яку терпів український нарід під панованнем Польщі, була політична, національна, релігійна, економічна і соціяльна. Політична неволя була в тім, що український нарід не мав своєї власної держави, тільки був підданий чужій, польській державі. Національна неволя була в тім, що в польській державі хто не був Поляком, той не мав усіх тих прав, які мали Поляки, і тому український нарід був покривджений державними законами, а хто хотів зрівнати ся з Поляками, той відрікав ся свого народу і ставав Поляком. Релігійна неволя була в тім, що в польській державі пануючою релігією була релігія римо-католицька, а православна релігія, яку визнавав український нарід, була понижена, позбавлена тих прав, які мала римо-католицька релігія, і переслідувана, особливо від часу Берестейської унії (1595 р.), бо від тоді польське правительство почало силувати всіх православних переходити на унію з Римом. Наслідком того, що в Польщі, аби користати зі всіх її прав, треба було бути Поляком і римо-католиком, вся українська шляхта перейшла поволи на римо-католицизм і спольщила ся, так що української народности і православної (а пізнійше декуди,

на приклад в Галичині, уніятської то є греко-католицької) віри держав ся тільки простий нарід — селянство, яке стогнало в економічній неволі шляхти. Та економічна неволя була в тім, що селянин не мав своєї землі, бо широкі й урожайні українські землі роздарували польські королі шляхті, і був привязаний до землі шляхтича, якому мусів робити тяжку панщину. В кінці соціальна неволя була в тім, що в Польщі користав з її прав тільки шляхтич, а хто не був шляхтичем, той не мав ніяких прав, був невільником шляхтича, майже такою самою його власністю, як худоба. В неволеню українського народу польська шляхта послугувала ся Жидами, яким арендувала свої добра, віддавала в заряд ріжні данини, що належали ся з селян шляхті, а навіть винаймала їм православні церкви, так що український нарід, хочачи користати з них, мусів оплачувати ся Жидам. Тому то ві всіх народніх рухах народній гнів звертав ся головно против польської шляхти і Жидів.

Встаючи против Польщі, український нарід хотів вибити ся з-під її панованя, прогнати зі своєї землі шляхту, Жидів і унію, покасувати польсько-шляхотські порядки і завести такий, лад аби кождий був козаком, то є свобідним чоловіком, бо лиш козаки в тих часах не зносили тої польсько-шляхотської неволі. Але сеї своєї ціли український нарід не осягнув.

Богдан Хмельницький, відвоювавши Україну від Польщі договором у Переяславі 1654 р. злучив її з Москвою, що було причиною довгої боротьби за панованє над Україною між Москвою і Польщею, боротьби, яка так винищила українську землю, що той період української історії нарід назвав руїною. Боротьба між Польщею й Москвою закінчила ся поділом України на Правобічну і Лівобічну. Правобічна, то є по правім боці Дніпра, з виїмком

Київа з округом лишила ся при Польщі, а Лівобічну, то є на лівім боці Дніпра разом з Київом забрала Москва. Сей поділ зроблено так званім Андрусівським миром 1667 р. Пізнійше, трактатами Московським 1680 р. і Бахчисирайським 1686 р. Польща, Москва і Турція умовили ся, що майже вся Правобічна Україна має остати пустинею, на якій нікому не вільно осідати. Але се було неможливо, щоби така урожайна богата земля стояла пустинею і поволи почали осідати на Правобічній Україні люди, які втікали перед московськими порядками з лівого боку Дніпра. Коли-ж 1711 р. російський цар Петро I був побитий Турками і мусів погодити ся з ними, російський уряд забрав усіх людей з правого боку Дніпра знов на лівий, а Правобічна Україна остала знов пустинею. Тоді Польща, під якої панованем опинила ся Правобічна Україна, почала на ново заводити в ній свої шляхотські порядки: роздаровувати землю шляхті. Але що-ж, аби з землі була яка користь, треба було її заселити людьми. І от шляхта береть ся залюднювати „свої маєтки“: властитель землі виставляє дошку з дірками, — звичайно тих дірок бувало трицять, — що значило, що хто осяде на тій землі, не буде робити 30 років панщини, платити данини, одним словом, буде 30 років свобідним чоловіком, який робити-ме тільки на себе. А що в ті часи на Лівобічній Україні було вже дуже тісно, то почали з неї приходити люди на правий бік Дніпра і брати землю в польської шляхти.

І так бачимо, що народній рух, який у 17-ім століттю підняв ся на українській землі, не осягнув своєї цілі і з початком 18-ого століття український нарід на правім боці Дніпра стогне, як і давнійше, в польсько-шляхотській неволі, а на лівім боці Дніпра козацька старшина при помочи російського правительства заводить також панщину, стає для народу тим, чим у Польщі була для народу шляхта.

Але поневолений нарід не піддаєть ся тим порядкам без протесту і хоч не має сили підняти такого могутнього руху як за Хмельницького, то все таки бореть ся, як тільки може, зі своїми панами-гнобителями. Та боротьба народніх мас против їх гнобителів тягнеть ся через ціле 18-е столітє, а найсильнйше вибухає вона на правім боці Дніпра під панованєм Польщі, під назвою г а й д а м а ч ч и н и.

II.

Що-ж се була гайдамащина?

Від самого початку 18-ого столітя бачимо на Волини, Поділю і на Правобічній Україні, то є на тих українських землях, що були під Польщею, селянські бунти против панів. Селяни, яким польсько-шляхотські порядки вже занадто надоїли, кидають господарство, збирають ся меншими або більшими купами і нападають по селах і містах на дідичів та на їх помічників-Жидів, аби пімстити ся за свої кривди та пожити ся добром своїх ворогів. Такі бунти множать ся що-раз більше, аж в кінці зливають ся в могуче селянське повстанє, яке особливою силою вибухало три рази: 1734 р., 1750 р. і 1768 р.

Та заки опишемо ті вибухи народнього гніву і народньої пімсти, треба придивити ся причинам, задля яких український нарід бунтував ся против польсько-шляхотського панованя, а також описати, як організували ся гайдамацькі ватаги.

Причини народнього бунту против польсько-шляхотського панованя були ті самі, що й за козацьких війн. Український нарід, який з початком 18-ого столітя складав ся справді тільки з хлопа і попа, бо всі висші верстви вже давно перейшли на римо-католицизм і спольщили ся, був переслідуваний за свою народність і віру, а при тім що-раз важче налягало на нього ярмо

панщини. Польща завзяла ся перевести весь український нарід із православної віри на унію з Римом, а далі й на римо-католицизм, бо унію, як се бачимо й до нині в Галичині і Холмській Русі в Росії, вважали Поляки тільки мостом, по яким православні мали бути переведені на римо-католицизм. А що римо-католицизм і польська народність була в Польщі одно й то саме, то Польща думала рівночасно спольшити весь український нарід. Але й заведе унії і за нею римо-католицизму і спольщене українського народу мало вести до найважнішої цілі: до заведеня й укріпленя польсько-шляхотських порядків на українській землі. Доки український хлоп — думала польська шляхта — остане при своїй народности і при своїй вірі, доти козаки, козацькі війни за Хмельницького, Запорожці будуть дорогі серцю українського народу; а доки український нарід буде згадувати козаків, Хмельницького та иньших славнах козацьких гетьманів, Запорожців, доти він усе буде бунтувати ся против польсько-шляхотських порядків і польська шляхта ніколи не запанує твердо на українській землі. Аж коли українському народови відбереть ся його рідну мову і його віру, коли козаки, Хмельницький, Запорожці не будуть у його очах народніми героями, тільки відступниками від віри і зрадниками польської вітчизни, коли будуть розірвані всі ті звязи, що лучать український нарід з його минувшістю і з його братами в Росії, аж тоді можна буде укріпити на українській землі польсько-шляхотські порядки, аж тоді в Польщі запанує неподільно одна віра — римо-католицька, один пан — шляхта і один буде невільник — хлоп. Так думала польська шляхта і чим більше Польща хилила ся до упадку, тим більше завзято старала ся польська шляхта заводити свої порядки на українській землі, думаючи, що се вратує Польщу від упадку.

Але стерти український нарід з лиця землі не було так легко, як собі польська шляхта думала. Можна було при виймково користних обставинах побити козацьке військо, хоч частійше козаки били Поляків, можна було при помочи дипломатичних договорів з Москвою й Польщею знищити козацьку силу, розділити Україну і тим самим ослабити її, — але поконати цілу народню масу, вбити в ній раз на все духа бунту против неправди, зробити її раз на все покірним невільником, сего ще ніхто на сьвітї не доказав. Не доказала сего й польська шляхта. І хоч Україна була роздєрта, хоч козацька сила була знищена, хоч панщизняне ярмо рік за роком що-раз тяжше налягало на селянські плечі, то між народом переховували ся давні звістки про козацьку славу, то в поневоленім хлопськїм серці було ся бажане свободи, то десь там у серці на дні горів притаєний огонь бунту против неправди і насильства, а коли вже занадто важко стало жити, сей огонь бунту, притаєний на дні хлопського серця, вибух страшним пожаром, який осьвітїв кривавою луною послїдні дні польсько-шляхотської держави, того пекла для українського народу.

Отже не у „природженій хлопській злости“ ані не в „московських підшептах“, як се ще доси говорить ся в деяких польських політичних кругах, треба шукати причин того народнього вибуху, який називаємо гайдамачиною, тільки в тім страшнім гнетї, який терпїв український нарід від польської шляхти.

Заки опишемо, як організували ся гайдамацькі відділи, треба сказати, звідки взяло ся саме слово: гайдамака, гайдамачина. Гайдамака, се — слово, взяте з турецької і татарської мови і означає чоловіка, що гонить за кимсь або сам тікає, загалом робить неспокій. В писаних документах стрічаємо перший раз те слово в універсалї „регіментаря української партії“ то є старшого над тим польським військом,

що стояло на Україні, — Яна Галецького. В тім універсалі, виданім 1717 р., Галецький взиває дідичів, аби давали знати про „купи гайдамацької зволочі“. З того часу гайдамаками називали всіх тих, хто вставав у ті часи против польсько-шляхотських порядків на Україні, без огляду на те, чи бунтарі мали на щіли тільки пімстити ся за свою власну кривду або пожити ся чужим добром, — як се було головно з самого початку 18-го столітя, коли гайдамацькі відділи були ще дуже нечисленні, — чи рух мав більше загальнонародній і клясовий характер, був протестом против польсько шляхоцького панованя над українським народом взагалі, — як се було пізнійше, у вказані висше три головні хвилі гайдамацького руху. З того часу назва гайдамаччини прилипла до всякого народнього руху на Україні й до нині. І тепер ще всякий рух українського народу Поляки хрестять зараз гайдамаччиною.

З кого-ж складали ся такі гайдамацькі ватаги, хто йшов у гайдамаки?

Очевидно, найбільше селяне тих українських земель, що були під польським панованем. Се й не диво, коли взяти на увагу, що вони стогнали в тяжкій польсько-шляхотській неволі. Навіть там, де для селян були часові пільги, які шляхта мусіла давати, хочачи залюднити спустошену Правобічну Україну, селяни не були вдоволені, бо знали, що ті пільги тільки дочасні і швидше чи пізнійше перемінять ся в неволю. І не один із таких селян, коли вже кінчили ся вільні роки і треба було зачинати відробляти панщину, покидав господарство і приставав до гайдамаків. А на Поділлю, Волини та Полісію і пільг не було ніяких, тільки була важка панщина. Против тих польсько-шляхотських порядків селяни не переставали бунтувати ся, так що властиво польська шляхта на українських землях ніколи не могла бути спокійна за своє жите і маєток. Коли

лише трапляла ся добра нагода, селяни нападали на проїжих панів, били їх та грабили, нападали на двори сусідних панів, на місточка і погулявши переходили за границю Польщі, в запорожські степи. Між гайдамаками, які діставали ся в руки польських властий, бачимо й таких селян, що тільки перший раз пристали до гайдамаків, але бачимо й таких, що не одно бачили на своїм віці, бували й на Запорожю і на різних службах і господарували і нерах уже були в гайдамаках. І чим більше зростала гайдамаччина, тим більше надій покладають на неї селяни, вважаючи її одиноким способом боротьби против польсько-шляхотського панованя. Досить було найменшої причини, аби навіть небідний селянин кинув і господарство й родину і пристав до гайдамаків, вважаючи їх, очевидно, мстителлями за неволю всего народу.

Побіч селян, з яких складала ся найбільша часть гайдамацких відділів, бачимо також міщан і майстрів. Правда, вони не робили панщини, але за православну віру їх так само переслідували, як і селян, а до того наслідком вічних неспокоїв міста на Україні були дуже підупали, так що бідному чоловікови хіба лишало ся або вмирати з голоду або йти в гайдамаки.

Між гайдамаками бачимо також людей шляхотського походу. Були се люди, котрі якимсь чином утратили маєток, що в тодішніх часах було дуже легко, бо на такого середно-заможного шляхтича міг просто напасти великий пан і відібрати йому маєток; ті шляхтичі не маючи нічого до страченя, приставали до гайдамаків. Але між ними мало було таких, що пристаючи до гайдамаччини, хотіли бороти ся против польсько-шляхотського панованя в загалі; найбільше з них брало участь в гайдамацких відділах просто тому, аби пожити ся чужим добром. Зрештою шляхтичів у гайдамацких відділах було дуже не багато

і чим більше гайдамацький рух ставав загально-народнім протестом против польсько-шляхотського панованя, тим менше бачимо в нім людей шляхотського походження.

Далі бачимо між гайдамаками церковну прислугу і поповичів. Се зрозуміле, бо-ж православна церква і її слуги були під польсько-шляхотським панованем у найбільшій пониженю.

Та не лише з українського народу складали ся гайдамаки: між ними бачимо також „Волохів“ і „Филиповців“. „Волохи“, се Молдавани, які або самі прийшли з Молдавії та поосідали на українській землі, користаючи зі свобідних років, які давала на Правобічній Україні польська шляхта, або таки сама польська шляхта спровадила їх сюди, аби з них з'організувати відділи против гайдамаків. Але вони дуже швидко зжили ся з місцевою українською людністю і замість помагати польській шляхті против гайдамаків, самі приставали до гайдамаків. А „Филиповці“, се московські раскольники (то є ті, що розкололи ся, відступили від тої віри, яку визнавав загал; вони не хотіли піддати ся церковним приписам Петра I.), які прийшли також на Правобічну Україну користати із свобідних років. Вони не зживали ся з українською людністю і тримали ся з боку; гайдамацькі відділи вони складали тільки самі з себе і на свою руку ходили поживити ся чужим добром.

В кінці між гайдамаками подибуємо, хоч дуже мало, Жидів-вихрестів. Се люди, котрих або гайдамаки присилювали вихрестити ся і йти з собою, або роблять вони з гайдамаками інтереси, купують у них забране добро. Таких, що протестують против польсько-шляхотського панованя, між ними нема.

Доси ми розказували, хто йшов у гайдамаки з тих українських земель, що були під польським панованем. Але й ті українські землі, що були під Москвою, також не були байдужі до того гнету, який терпіли їх

брати під польсько-шляхотським панованем, і або приставали до гайдамаків, або хоч помагами їм. Із селян та міщан у Київщині та в Лівобічній Україні приставало до гайдамаків не багато; вони більше помагали гайдамакам: переховували їх у себе, давали їм страву, зброю, гроші. За те приставали до гайдамаків і брали провід над гайдамацькими відділами Запорожці, почавши від 1735 р., коли вони вернули з під Турка і відновили Січ. І чим ближше до 1850 р., а відтак до 1868 р., тим більша участь Запорожців у гайдамацьких руках.

І лівобічні селяни та міщани і Запорожці не шукають у гайдамацтві користи, рабунку. Ні, їх веде в гайдамацькі відділи почуте тої кривди, якої зазнають їх брати під польсько-шляхотським панованем, бажане боронити православну віру від переслідувань і понижень; загалом причини, задля яких вони пристають до гайдамаків, наскрізь ідейні. Вони не могли помирити ся з тим, що так багато їх рідного краю має на все остати під панованем Польщі і вважали своїм сьвятим обовязком помагати тим, що хочять визволити рідний край з-під польсько-шляхотського панованя. Особливо Запорожці, яких одинока ціль була боронити рідного краю і віри перед ворогами, вважали війну з польською шляхтою просто сьвятою війною і не могли не брати в ній участі.

Отся участь українських селяну гайдамацькім руху проявляла ся не тільки в тім, що селяни ходили в гайдамаки. Не менше важна для руху була також та прихильність, з якою відносив ся до гайдамацьких відділів той селянський загал, що стогнав під польсько-шляхотським панованем. Коли гайдамаки з'явили ся на польськїм боці, то селяни запомагали їх, чим могли. Посилали їм потрібну поживу, запрошували їх у село на могорич, довідували ся, чи не грозить їм яка небезпека з боку польського війська, показували їм дорогу.

переховували їх у себе, коли треба було їм ховати ся перед польською погонею, так що не раз польські офіцери жалують ся, що гайдамаків годі зловити, бо вони десь пропадають мов під землю. Через зиму гайдамаки проживали по селах або у своїх свояків або таки у чужих людей і хоч усі знали, що вони весною підуть знов у гайдамаки, перед доносами були вони безпечні. Загалом загал селянства уважав гайдамаків борцями за свою справу, своїми людьми, помагав їм у всім і тому уряд мимо таких строгих кар був безсильний против руху, за яким стояв увесь нарід.

Де ж складали ся гайдамацькі відділи, щоби виступити в похід?

Очевидно, що не на тих українських землях, які були під панованем Польщі, бо-ж трудно було під оком польського уряду збирати ся в тій ціли, в якій збирали ся гайдамацькі відділи. І так гайдамаки збирали ся за границею польської держави, на Лівобічній Україні, в Київщині або на запорозьких степах і вже готовими відділами переходили звідти польську границю, щоб очишати свою землю від панів і Жидів.

Найменше гайдамацьких відділів складало ся на Лівобічній Україні. У густо залюдненій країні, серед осліго хліборобського люду, під чуйним оком московських урядників та козацьких старшин лівобічних полків трудно було збирати ся гайдамацьким відділам.

Далеко частійше місцем збору для гайдамаків був київський округ на правобічній Україні, що — як уже було сказано — належав до Москви. Сюди тікали гайдамаки також по невдатних походах. У самім Києві міщани сприяли гайдамакам, приймали їх у себе, доставляли їм поживи, зброї і навіть грошей, одним словом усього, що було потрібне до походу. А по скінченім поході знов переховували у себе гайдамаків і їх здобич, помагали їм продати награвлене добро і т. д. Правда, московські урядники докладали всіх сил, аби

спинити сі приязні зносини між гайдаками й київськими міщанами, але се їм не удавало ся. В додатку Київ був вигідний для гайдамаків і тим, що тут був широкий міський самосуд і всіх арештованих військовий уряд мусів віддавати під магістратський суд і до міської тюрми. А магістрат, зложений із міщан, прихильних гайдакакам, або не бачив доказів вини і випускав арештованого на волю, або віддавав його міщанам на поруку, або в кінці так довго вів справу, аж винному вдавало ся втекти із зле стереженої міської тюрми, — карав тільки у виїмкових випадках, коли московські урядники вже дуже налягали на те.

Ще одна обставина робила Київ дуже вигідним місцем для гайдамаків. У Києві були, як звістно численні православні монастирі, у яких монахи відносили ся до гайдамаччини, як до боротьби за сьвяте діло. Адже у Київ, той осередок православного релігійного життя, що дня доходили скарги від православних з-під панованя Польщі, наvertаних силоміць на унію. Сюди втікали православні духовні, прогнані з парохій уніятськими духовними при помочи польського уряду. Сюди приходили що весни на прощу українські люди з-під польського панованя і своїми оповіданнями про ті муки й переслідуваня, які вони мусять терпіти за православну віру, просто лякали черців. Одним словом, у Києві відбивало ся живим відгомном усе те, що мусіла терпіти православна віра під Польщею і тому не дивниця, що київські монахи сприяли гайдакакам, уважаючи їх мстителями за зневагу православної віри. Коли висше православне духовенство старало ся помогти православним у Польщі дипломатичною дорогою та засилало жалоби і просьби до російського правительства, прості монахи, що дуже часто були самі з селян, не мали довіря до тої „висшої політики“ і вважали гайдамаччину найпевнішим способом против наруги над православною вірою в Польщі. Через те кождий гайдамацький

відділ, який збирав ся йти на польський бік, уважали вони справедливим местником за православну віру і за помагали його, як могли. Особливо вигідним для гайдамаків було те, що до київських монастирів належало багато маєтків у околиці: села, хутори, ліси, пасіки, що належали до монастирів, творили дві третини київського округу. В тих маєтках, далеких від міста і через те безпечних перед оком московських урядників, гайдамаки знаходили все певне пристановище. Весною, коли до Києва сходили ся купи богомольців, то з них відділювала ся та часть, що хотіла пристати до гайдамаків. Були се не тільки українські селяни з-під панованя Польщі, але також Запорожці, що приходили тоді до Києва збирати гайдамацькі відділи, а також ті, що вже нераз водили гайдамаків похід. Вони розходили ся по ріжних монастирях, ставали там на службу в монастирських маєтках, а коли натрапили на управителя маєтку, прихильного гайдамакам, починали збирати відділ і вибирали ся на польський бік.

Та все таки у Київщині збирати гайдамацькі ватаги було не легко і найбільше збирали ся вони в безлюдних степах, що належали до Запорожа, де ніхто не міг їх мати на оці. В сі степи від давна тікали українські селяни і з польського і з московського боку від усякої біди і тут усе повно було ріжного народу, який не мав ніякого постійного пристановища. Через те вистало якому сьмілому ватажкови гукнути і вже кругом нього збирав ся відділ відважних людей, готових на все, які знали, що вернувши з походу в Польщу, знайдуть знов у тих безлюдних, безмежних степах безпечний захист. Крім того здовж польської границі тягнули ся тут з обох боків ліси, так що гайдамакам було вигідно переходити з запорозького боку на польський. І хоч московські урядники й натискали на запорозьку старшину, аби вона не дозволяла збирати ся в запорозьких степах гайдамацьким відділам, а вона, будучи

залежною від Москви, старала ся, як могла, спинювати творене гайдамацьких відділів, то се нічого не помагало. На безмежних степах легко було сховати ся від усякої власти тим більше, що прості Запорожці були прихильні гайдамакам і самі дуже часто обіймали провід над гайдамацькими відділами. Через те тут найбільше складало ся гайдамацьких відділів, і то досить численних, навіть по тисячі й більше людей, і ті відділи, що зложили ся тут, мали і ліпшу зброю і коні, а деколи навіть і хоругви й гармати, як правильне військо, маючи час постарати ся о всі ті річі.

Ті гайдамацькі відділи, що збирали ся на Лівобочній Україні, та в Київщині, діставали все потрібне: і зброю і поживу і коні від тамошніх селян та міщан і перейшовши на польський бік, не потребували вже журити ся про ті річі і могли відразу нападати на панів і Жидів. Та не так добре стояли ті, що збирали ся в степах. Брак зброї, пороху та коний часто примушував їх відкладати похід на досить довгий час, вони мусіли постарати ся найперше за ті річі і аж тоді брати ся до своєї властивої задачі. Коли зброї та коний не ставало на всю ватагу, тоді перше всего гайдамаки розбігали ся діставати річі. Одні підкрадали ся то під татарські табуни то на польський бік, де пасли ся панські табуни і заганяли коні, другі заганяли з панських пасовиск худобу на заріз, иньші навіть нападали на панські двори близько границі, аби дістати, що потрібне. А найсьмилівіші нападали навіть на поодиноких польських вояків або й на невеличкі відділи коло границі і відбирали від них зброю.

Узброївши ся та вибравши в а т а ж к а, гайдамаки старали ся нічу перейти польську границю. Перейшовши її, нападали як найшвидше на найближші двори, а коли їх було багато то й на місточка.

При такім способі боротьби, який мусіли вести гайдамаки, дуже важною річю була скорість і свобода

рухів, тому гайдамаки ніколи не закладали табору, а поживу брали тільки на пару днів. Потім менші відділи вдоволяли ся тим, що діставали від місцевих селян, а більші заганяли панську худобу, вівці, забирали хліб.

Важною річю в гайдамацьких походах було також знати околицю, в яку вибирав ся відділ. Вибираючи ватажка, гайдамаки вважали не тільки на його хоробрість і відвагу, але також на те, чи він знає ті околиці, в які відділ вибираєть ся. Крім того старали ся вони набрати в відділ як найбільше людей з тої околиці, куди збирали ся йти. Коли-ж відділ приходив у яке мало знане місце, то гайдамаки вибирали собі проводиря з-поміж тамошніх людей. Місцеві селяни раді були показати гайдамакам дорогу і тому все згоджували ся бути провідниками, тільки нераз про людське око такий провідник із селян просив гайдамаків, щоби звязали йому руки, ведучи його через село, аби иньшим людям здавало ся, що його присилували показати дорогу. Се робило ся в тій ціли, щоби пізнійше, коли-б до такого провідника причепив ся польський уряд, він міг доказати, що не добровільно показував дорогу. Але трапляло ся й так, що гайдамаки прилапали десь по дорозі якогось панка і таки на правду присилували його показувати дорогу. Такий панок мусів їх нераз вести у свій власний двір.

Численніші ватаги висилали звичайно перед кожним більшим нападом найпроворніших товаришів розвідати ся, де стоїть польське військо, як добрати ся до замків та місточок і т. д. Такі розвідчики перебирали дуже часто за крамарів, удавали жебраків, щоденних робітників. Богато з них попадало в руки польського війська і просто на шибеницю, але все таки хоч якась часть встигала вивідати ся, що треба.

Меньші гайдамацькі відділи нападали тільки на проїжджих шляхтичів та Жидів, на меньші шляхотські двори, на уніятських духовних та на жидівські коршми. Не жалували і християнських крамарів, які попадали їм під руки. Тільки сі тратили лиш часть свого маєтку, який забирали гайдамаки, а шляхтичі і Жиди все накладали головою.

Більші відділи не брали ся за таку „дрібну роботу“, тільки нападали на міста, панські замки, крамарські місточка. А коли по дорозі попадали ся їм під руки проїжі люди, то з православних брали вони тільки присягу, що нікому про них не скажуть, і пускали їх спокійно далі; за те в панів та Жидів відбирали маєток, а їх самих вязали та укладали в якімсь ярі під доглядом одного або кількох товаришів. Гайдамака, довідавши ся, що його відділ уже безпечний, покидав повязаних панів та Жидів і чим скорше доганяв свій відділ, а повязані звали, доки не знайде їх яка милосерна душа та не увільнить із посторонків.

Більші відділи старали ся звичайно опанувати якесь місто чи замок, якого військо стерегло цілої околиці, а коли місто чи замок були в їх руках, тоді вони розбігали ся по цілій околиці. Діставши замок чи місто у свої руки, гайдамаки вбивають шляхтичів, ксьондзів та Жидів, старають ся зруйнувати костели, канцелярії, понищити всі документи, і в кінці забирають собі всі дорогі річи, які не потребують по дорозі великого заходу. Тут бачимо всі характеристичні риси гайдамацького руху: протест поневоленої мужицької кляси против панів і Жидів, протест релігійний против римо-католицького духовенства, протест політичний против суспільних порядків, який виявляв ся тим, що гайдамаки руйнували уряди й нищили документи, в кінці, як у всякій революції, бачимо граблене маєтку ворога.

Узявши замок, гайдамаки першого вбивали „губернатора“ (управителя) або самого пана замку, потім його

родину, службу, вояків та гостей, а далі „гуляли“ по цілім місточку, вбиваючи всіх шляхтичів, Жидів і ксьондзів, за якими найбільше шукали і над якими найбільше збиткували ся. Протест против римо-католицизму, який поневолив православну віру, проявляли гайдамаки та кож тим, що нападали на костели, зневажали їх, рабували і руйнували.

Обуренє гайдамаків против польсько-шляхотських порядків на Україні виявляло ся найсильнїше в завзятім руйнованю урядових канцелярій та нищеню всіх документів. І се зовсім зрозуміла річ. Адже писані документи се правна підвалина того устрою, від якого так страждав український нарід. На підставі документів шляхта, забрала землю, яка належала колись селянам, на підставі документів шляхта вимагала від селян панщину, з документами в руках шляхтич відшукував утікачів, з документів оголошували гайдамакам кару смерти... Одним словом, де тільки пан хотів скривдити селянина, загарбати його землю, присилувати його робити панщину, віддати його до суду, зараз покликував ся на документ. Дятого не дивниця, що гайдамаки так завзято нищили всі документи, які попадали їм у руки. Вони знали, що як виріжуть панів і поपालять документи, то земля знов стане без панськ а, „лю дськ а т а б о ж а“, і кождий зможе собі заорати, скільки йому буде треба; знали, що як не буде документів, то не буде підстави домагати ся панщини, податків... Документи, се писані підпори істнуючого устрою і гайдамаки знали, що коли ті писані підпори будуть знищені то й сам устрій буде дуже захитаний.

Понищивши документи, гайдамаки брали ся забирати ріжні дорогі річи, найперше коні та зброю, а далі золото, срібло, дорогу посуду й одїж. Усе те складали в мішки і привязували до коний, а потім завозили в якесь безпечне місце і ділили ся. Кождому, навіть ватажкови, припадала рівна пайка. По поділі кождий

робив зі своєю пайкою що хотів: або продавав, або ховав десь у безпечне місце, а потім вернувши з походу до дому, уживав. Польський уряд хоч і попадав коли на зрабоване добро, то воно було вже в иньших руках і тільки в якійсь невеликій часті. Коли-ж гайдамаки бачили, що польська погоня може в них відобрати здобич, то закопували її в безпечне місце і потім той, хто живий остав із цілої громади, брав її собі.

Польські війська мало коли встигали напасти на гайдамаків, коли ті йшли походом на міста; звичайно здоганяли їх, коли гайдамаки вертали вже з походу з добичю. Найчастійше гайдамаки таки втікали, а коли польському війську і вдавалося їх дігнати, то вони боронилися з таким завзятем, що нераз польське військо мусіло таки відступати. І не диво: кождий гайдамака знав, що коли попаде в польські руки, то не мине його шибениця, а дуже часто ще й якась тяжша смерть, отже волів уже впасти в бою, уклавши на смерть хоч кількох ворогів.

Так розказали ми, як збиралися гайдамацькі відділи і як вони нападали на панські двори, міста та місточка. Тепер подивимося, що зробила польська шляхта, аби оборонятися від гайдамаків.

Усі заходи польської шляхти на українській землі против гайдамаків були такі: 1) Вона виправляє до сойму, короля та гетьманів послів, які просять, аби на українській землі прислати більше війська, щоб воно боронило шляхту від гайдамаків; крім того шляхта домагається від центрального уряду, аби він будував твердині для оборони перед гайдамаками, а навіть із державної каси звертав поодиноким шляхтичам шкоду, яку їм своїми нападами зробили гайдамаки. 2) З огляду на те, що гайдамацькі відділи збиралися, як се було описано, на московським боці, шляхта старається ріжними дипломатичними способами заставити Росію, аби вона вмшалася в гайдамацьку справу. Але шляхта не

вдоволяєть ся тим, що робила в тій справі Росія, тільки жадає, аби Росія взяла на себе всю оборону шляхти перед гайдамаками і зі своєї державної каси платила за всі шкоди, які шляхта мати-ме від гайдамаків. 3) В кінці бачимо заходи, аби своїми власними силами з'організувати оборону против гайдамацьких нападів. Але сих заходів дуже мало і в додатку вони до нічого не доводять.

Сі заходи польської шляхти против гайдамаків показують найліпше її клясовий егоїзм. Щоби дати що на оборону своїх маєтків із власної кишені, до сего вона неохотна, тільки шукає, якби чужими руками для себе робити, як би то від власного правительства, то від російського вимогти не тільки оборону своїх маєтків, але навіть зворот шкоди, зробленої гайдамаками. Ті славетні „оборонці вітчизни“, якими величає себе польська шляхта, не вміли й не хотіли боронити навіть власного маєтку, тільки домагали ся оборони від других.

Тепер придивім ся ближше тим способам оборони польської шляхти против гайдамаків.

Усе військо, яке мала в 18-ім століттю польська держава, виносило 17 до 18 тисяч, з чого на Польшу (бо ціле військо було поділене на литовське і польське) припадало 12 тисяч. Ті 12 тисяч були знов поділені на чотири „партії“: великопольську, малопольську, судомирську і українську. Значить, на „українську партію“, то є на ту часть польського війська, що мала боронити українські землі перед гайдамаками, припадало коло три тисячі людей. Але таке число війська було лиш на папері. На правду польська шляхта робила військову службу так недбало, що „українська партія“ складала ся звичайно ледви з 700 до 1000 людей. Розумієть ся, що такого малого числа війська було за мало до оборони польської шляхти перед гайдамаками, і вона раз-у-раз через своїх послів налягає на короля, на сойм та на гетьманів, аби на українські землі прислати більше

війська. Але при тій польська шляхта застерігала ся, аби те збільшене війська не потягало за собою збільшеня податків від шляхотських маєтків на Україні, а що в державній касі ледви ставало гроший на існуюче військо, то й бажання польської шляхти з українських земель годі було сповнити.

Видячи се, гетьман Адам Сенявський узяв ся був у 1723 р. з'організувати оборону против гайдамаків з бідної чиншової шляхти, що сиділа в його добрах. Але иньші пани на українських землях не пішли за його прикладом і його захід скінчив ся нічим.

Відтак були заходи утворити оборону против гайдамаків з „Волохів“, яких в тій цілі увільняли від податків і панщини, — про що вже була мова, — але „Волохи“, замість боронити польську шляхту перед гайдамаками, самі приставали до гайдамаків. І так підчас гайдамацького руху 1734 р. всі надворні волоські хоругви пристали до гайдамаків. Тоді польська шляхта почала проганяти „Волохів“ із їх осель.

В брацлавським і київським воєводстві заведено в кінці в 1750 р. на кошт місцевої шляхти окрему міліцію, яка мала боронити край перед гайдамаками, але се також нічого не помогло. Провідники міліції робили в панських маєтках більше шкоди, як самі гайдамаки, замість бити ся з гайдамаками, нападали вони на спокійних селян і обрабовували їх, так що сама шляхта почала жалувати ся на свою міліцію і її в 1754 р. скасовано.

Богаті пани на українських землях позаводили собі ще в 17-ім століттю надворну міліцію під ріжними назвами; з початком 18-ого століття та міліція називала ся всюди надворними козаками. Надворні козаки були потрібні панам до паради, а також до помочи, коли один пан хотів напасти на другого, що в Польщі робило ся дуже часто, бо там навіть судовий вирок треба було виконувати на противнику власною силою. Надворні козаки рекрутували ся з селян: селянська ро-

дина давала чоловіка в приписанім мундурі, з приписаною зброєю, на добрім коні, і за се весь час його служби була вільна від панщини, податків та чиншів. Коли-ж пан домагався дуже дорогої одіжи і зброї, то на одного чоловіка складалося кілька селянських родин і всі вони за те були вільні від панщини, податків та чиншів.

Але в боротьбі з гайдаками на сих надворних козаків не можна було спустити ся, бо всі вони, походячи з селян, потайки сприяли гайдакам. І справді ми бачимо, що надворні козаки дуже часто йдуть у гайдаки, а в 1734. р. пристали до гайдаків всі козацькі міліції брацлавського воеводства. Та не тільки тому, що надворні козаки приставали до гайдаків, не було можна на них спустити ся, але також тому, що вони, хоч і ніби служили панам та гнали за гайдаками, робили се дуже нещиро, лише про людське око, і звичайно позволяли гайдакам втікати. Тільки коли мусли гнати ся за гайдаками під оком польського війська, мусли таки на правду бити ся з ними; крім того брали ся щиро до роботи тільки тоді, коли гайдаки тікали з великою здобичю і та здобич мала дістати ся в їх руки. Як не як, а з надворних козаків були дуже непевні оборонці панів перед гайдаками.

Сей настрій надворних козаків був панам добре звісний і вони пильно слідили за надворними козаками, але не маючи ніяких інших способів оборони мусли спускати ся на них і старали ся побільшити їх ряди. Так наприклад по 1734 р., коли велика часть селян пішла у гайдаки, начальники польського війська і богатші пани оголосили, що хто з тих збунтованих селян покине гайдаків і пристане до надворних козаків, тому не буде ніякої кари. І справді тоді повстало кілька надворних козацьких полків із самих „навернених“ гайдаків.

Але ті надворні козаки були приватною власністю панів і вони не хотіли їх давати на загальну оборону українських земель від гайдамаків, тільки кожний держав їх до оборони власного маєтку. І хоч була ухвала соймиків, що надворних козаків мають пани віддавати військовому урядови для загальної оборони краю, пани сего не послушали і ніхто їх до сего не присилював.

В кінці шляхта відносила ся до російського уряду, жадаючи від нього, аби він обороняв її від гайдамаків, які збирали ся на московським боці, а навіть платив за всі шкоди, зроблені гайдамаками панам. Російський уряд, хочаби вдержати добрі дипломатичні зносини з Польщею, робив, що міг: будував здовж кордону твердині, клав сторожу, заводив ріжні уряди, які мали пильно уважати на пограничний рух і вилонлювати всіляких безпашпортних та підозрілих людей, — але все те нічого не помагало. Гайдамаків годі було встерегти, і польська шляхта обертала ся до російського уряду із що-раз новими жалями і жадами, які росли в міру того, чим більше російський уряд заходив ся нищити гайдамаків. Особливо вказувала шляхта на Запороже як на гніздо гайдамаччини, наслідком чого російський уряд натискав на запорозьку старшину, аби не дозволяла на своїх степах збирати ся гайдамацьким відділам. Але найщиріші бажання запорозької старшини, яка мусіла слухати російського уряду, розбивали ся о те, що в безмежнім, безлюднім степу годі було що зробити. Запорозька старшина вправді закарзувала Запорожцям ватажкувати у гайдамацьких відділах, деяких ватажків карала навіть смертю, розганяла пристановища гайдамаків, але зовсім очистити свого степу від гайдамаків не могла.

За те польський уряд і мстив ся жорстоко на Запорожцях, де тільки міг. Богато Запорожців було родом з українських земель під польським панованем

і коли вони приходили відвідувати свою родину, польський уряд ловив їх і не признаючи ніякої різниці між Запорожцем і гайдамакою, засуджував на смерть. Так само ловлено й засуджувано на смерть тих Запорожців, що приїздили на польський бік купувати для Запорожа худобу, зброю, горівку, хліб, а чим більше такий Запорожець мав при собі грошей на купно, тим раднійше польський уряд признавав його гайдамакою і засуджував на смерть, аби пожити ся його грішми. На приклад 1730 р. в брацлавським воєводстві губернатори зловили й покарали на смерть таким способом коло 300 запорожців; 1738 р. повішено в Немирові 18 Запорожців, які приїхали в містечко Саврань купувати хліб; в Умані того самого року губернатор Шабан запросив до себе в гості 102 Запорожців і казав їх убити як гайдамаків. Крім того польські військові відділи налітали несподівано на запорозькі степи і там розбивали запорозькі відділи.

Доси ми розказували, хто приставав до гайдамаків, де і як збирали ся гайдамацькі відділи, як нападали гайдамаки на панів і Жидів і як польська шляхта боронила ся против гайдамацьких нападів. А тепер розкажемо про ті хвилі, коли гайдамацький рух обхапував усю українську землю під панованем Польщі і вибухав загально-народнім повстанем.

Перша така хвиля настала 1734 р., коли у Польщі з причини смерти короля і вибору нового короля запанувало повне безладє. З початком 1733 р. вмер польський король Август II, а в серпні того самого року сойм, що зібрав ся для вибору нового короля, поділив ся на дві партії. Більшість вибрала королем польського шляхтича Станіслава Лещинського, тестя французького короля Людовика XV, але меншість запротестувала против того вибору й оголосила королем Августа III, до тепер саксонського князя. Росія не хотючи, аби вплив Франції на Польщу збільшив ся, запро-

тестувала також против вибору Лещинського і запрошена прихильниками Августа III, злученими в конфедерацію радо вислала своє військо до Польщі на поміч Августови III. Се й рішило цілу справу: літом 1734 р. російське військо під проводом Мініха здобуло Гданьск, де ще держав ся Лещинський, а слідом за тим вся Польща признала королем Августа III, який остав на польським престолі аж до своєї смерти 1764 р.

Отсе замішане в Польщі мало великий вплив і на розвиток гайдамацького руху. В цілій польській державі пани і шляхта поділили ся на дві партії: одні були за Августом III, другі за Лещинським, і нападали одні на других. На українських землях під панованем Польщі дрібна шляхта стояла за Лещинським, а великі пани за Августом III; звідси й вийшла боротьба mezi шляхтою й панами. А що ні одні ні другі не мали досить сил, то вживали против себе також відділів, зложених із селян. Шляхта бунтувала селян против великих панів і напала з ними на панські маєтки, а великі пани напускали знов на шляхотські загороди своїх надворних козаків. Таким чином сама шляхта втягнула селян до боротьби.

Серед загального замішаня не обходило ся очевидно й без того, що сей або той зібрав собі відділ ніби для боротьби з політичним противником, а на правду грабив без розбору, де лиш було можна, дбаючи лише поживити ся чужим добром. Між тими шляхтичами-гайдамаками найбільше відзначав ся якийсь шляхтич Мошинський у брацлавським воєводстві, який так завзято грабив і мордував шляхту, що гайдамаки, які були з ним, говорили про него: „Се лихо, не Лях, і сам не спить і нам не дає“...

Серед такого настрою селян вступило при кінці 1733 р. в польські межі російське військо. Часть його пішла в середину Польщі, а часть, головно лівобічні козацькі полки, лишила ся на українських землях бороти ся зі шляхтою, що була прихильна Лещинському.

Той прихід російського та козацького війська і його боротьбу зі шляхтою пояснювали собі селяни по своєму: що російське військо вижене з української землі панів і Жидів та що Правобічна Україна буде получена з Лівобічною. Поміж селян ходила чутка, що військові урядники роздають грамоти від цариці, яка каже рабувати й вибивати панів і Жидів. А те, що російські полковники приймали під свою руку надворних козаків тих панів, що були за Августом III, що російське й козацьке військо виступало згідно против шляхти, приприхильної Лещинському, все те укріпляло селян у правдивості їх здогадів. А коли ще в краю явилися й Запорожці, що власне вернулися з Турції і піддалися під руку Москви, — і почали працювати разом з російським військом, у селян зникли останні сумніви щодо до правдивості їх здогадів. Не розуміючи ся на політиці, вони пояснювали собі все те так, як їм було найліпше, і почали самі приставати до лівобічних козацьких полків, що прийшли з російським військом, та нищити панів і Жидів.

Одним словом, селяни заворушилися і навіть не чекаючи приходу російського та козацького війська, почали бунтувати ся против панів. У половині 1734 р. селянське повстання було вже в повній силі, а з початком 1735 р. обхопило всі українські землі під Польщею.

Найсильніше розвив ся той селянський рух у Брацлавщині, де селяни не вдоволялися нападами на поодинокі шляхотські двори, але старали ся надати рухови ширші організаційні підстави. Російський полковник Полянський, занявши Умань, післав до волоських і козацьких надворних міліцій у Брацлавщині універсал, в яким завзивав їх виступити в купі з російським військом против шляхти з табору Лещинського. Сей універсал і надворні козаки і селяни зрозуміли по своєму. Якийсь Верлан, старшина надворних козаків з шаргородського маєтку Любомирських, оголосив себе полков-

ником і почав організувати козацькі полки, голосячи, що російський полковник передав йому від цариці наказ винищити Поляків та Жидів, а тоді ціла українська земля перейде до Росії разом з тими козацькими полками, які тепер утворюють ся. Сили Верлана росли дуже швидко і він пускав свої загони аж під Львів, побиваючи всюди польське військо.

Але селяни завели ся в своїх надіях. Дня 30 червня 1734 р. Гданьск піддав ся російському війську, Лещинський утік до Франції і вся Польща признала королем Августа III, кандидата богатих дідичів і російського правительства. Російське військо, вертаючи через українські землі до свого краю, почало тепер помагати Полякам давити селянське повстанє. І справді злученим силам російського війська і польської шляхти вдало ся придусити селянський рух. Гайдамацькі ватажки з невеликими відділами повтікали в запорозькі степи, а селяни розбігли ся по своїх селах, стараючи ся затаїти свою участь у гайдамацтві.

Тепер почали ся суди над селянами. В порівнаню з 1768 роком на сей раз судили досить лагідно, то є не карали смертю всякого, на кім була хоч тїнь підозріння участи в гайдамацтві, тільки більше підозрілих або скомпромітованих. Було се тому, що шляхта не хотїла строгістю кар розганяти селян зі своїх маєтків, які тільки не давно почали залюднювати ся. А може гризла шляхту совість також за те, що властиво й не один із них повинен би піти на шибеницю, бо, як уже було згадано, з загального замішаня користали й шляхтичі і рабували, де могли.

В сїм часі шляхта оголосила також, що „наверне-них“ гайдамаків прийме на надворних козаків і справді деякі гайдамацькі ватажки і богато гайдамаків „покаяли ся“ і пішли на панську службу.

Але не треба думати, що таки на правду обі-йшло ся без великих кар. Ні, вони не були лиш такі

численні й такі жорстокі, яку 1768 р., але все таки були. Судили гайдамаків різні суди: і військові і гродські і магістратські і домініяльні і ще окремий суд, установлений 1735 р. у Брацлавщині виключно на гайдамаків (так званий суд *causarum exorbitantium*). Кари були не які будь: вішали, садили на кіл, четвертували... На приклад в лютім 1737 р. у Лисянці, в головній квартирі „української партії“, покарали смертю за тиждень 40 людей; в марті того самого року повісили в однім дні 25 людей.

Крім того на російській границі заложено 1735 р. окремий „надкордонний суд“, зложений з відпоручників Польщі і Росії; сей суд, який урядував 50 років, розбирав справи гайдамаків, що походили з Лівобічної України. І сей суд у вішаню, саджаню на кіл, та четвертованю не уступав иньшим судам...

Крім засудів на смерть і загалом судових переслідувань учасників гайдамацького руху шляхта брала ся й за иньші способи, аби винищити гайдамаків. І так 1735 р. на соймаку Брацлавського воеводства ухвалено, аби зруйнувати всі хутори і загалом людські житя в брацлавських степах, бо там мають пристановище гайдамаки. Хутори зруйновано, але гайдамаки збирали ся далі, знаходячи захисть усюди, де український селянин стогнав у польсько-шляхотським ярмі.

Хоч Росія помогла Польщі здусити селянське повстанє 1734 р., то гайдамацький рух не переривав ся ані на хвилю. Гайдамацькі ватажки, що втікли в запорозькі степи, не переставали нападати на шляхту в українських землях, їх відділи збільшали ся збунтованими селянами і гайдамаччина мимо всіх заходів шляхти не тільки що не вигасала, але ще зростала з кожним роком, аж на кінець 1750 р. українські землі обхопило зновзагальне селянське повстанє.

Сім разом головною причиною такого загального селянського руху було те, що в сім часі кінчили ся

„свобідні роки“ для селян у панських маєтках на Правобічній Україні, і пани почали домагатися панщини. Селянам, які через яких 30 років панщини не робили, не хотілося добровільно вкладати шию в панське ярмо і вони цілими громадами почали приставати до гайдамаків, які впадали в польські межі з московського боку. Пожар народнього бунту охопив усі українські землі; шляхта, непевна ні маєтку ні життя, покидала господарство і хоронила ся до міст або втікала в середину Польщі.

Але збунтовані селяни не мали перед своїми очима ідеалу, до якого їм треба йти, і рух, не маючи жадної ясної мети, почав поволи сам зводити ся. Селяни руйнували панські маєтки, вбивали панів і Жидів, але що далі робити, ніхто не знав. Тим часом військові урядники, шляхотські соймики і особливо російський надкордонний суд напружили всі свої сили, аби рух здавити, і се їм удало ся. Тепер уже суди не знали ніякого милосердя і на смерть ішов кожний, — винен чи невинен, на кім була лиш найлекша тїнь підозріння, що він міг бунтувати ся.

Кроваво тоді погуляли пани над збунтованими селянами, але гайдамацького руху не вбили. Причини сего руху лежали у тім не людським гнеті, який мусів зносити український нарід під польсько-шляхотським панованєм. А той гнет не тільки не зникав, але з кожним роком більшав, роблячи з кожного селянина тайного гайдамаку, готового кожної хвилі люто пімстити ся на своїх гнобителях. Іскра народнього гніву против шляхти тліла на дні хлопського серця далі і треба було тільки особливих обставин, аби вона розгоріла ся знов могутнім пожаром народнього бунту.

Такі обставини зложили ся в 1768 р.

Чим більше хилила ся Польща до упадку, тим лютіше знущала ся вона над православною вірою і тими, що її визнавали, — над українським селянством.

В кінці в ту справу вмішала ся Росія, яка, особливо від вибору королем Станіслава Понятовського (1764 р.), властиво правила Польщею, і під натиском російського посла Репніна польський сойм 1767 р. ухвалив деякі полекші для християн некатолицької віри, отже і для православних. Росія в тім мала свої рахунки. Очевидно не думала вона про гірку долю українських селян, домагаючи ся свободи для православної віри, тільки рахувала собі, що при свободі для православія в польськім соймі і загалом у Польщі дійдуть до деяких політичних впливів православні шляхтичі і висші достойники православної церкви, які, зогляду на спільність віри з Росією, будуть у своїй політиці йти на руку російському правительству. Отже не понижене православної церкви або гірка доля українського хлопа заставили Росію домагати ся свободи для православія в Польщі, тільки надія, що таким чином збільшить ся її вплив на Польщу.

Соймові ухвали з правами для християн некатолицької віри затверджено й підписано в лютім 1768 р., але їм не довело ся ввійти в жите, бо против них повстали найгорячіші шляхотські елементи і злучивши ся в так звану Барську конфедерацію, виступили против польського короля і правительства зі зброєю в руці боронити „шляхотських свобод“, то є права шляхти панувати над українським народом. Король і сойм покликали на поміч против Барської конфедерації російське військо, що визвало ще більший заколот. Короля наптяновано запродацем Москви і всякий, хто був противний впливови Москви, на Польщу, спішив в ряди Барської конфедерації боронити Польщу від Росії. А що все те замішане пішло з того, що православним признано законами деякі права, то весь гнів Барських конфедератів вилив ся на українських селян. Знущанням конфедератів над селянами не було ні кінця ні міри. Ось для приміру оповідане з Шевченкових „Гайдама-

ків“, як конфедерати замучили титаря (церковного старшину) в місточку Вільшанї, — оповіданє, якого Шевченко не видумав, тільки розповів так, як се дійсно було:

„Дивіть ся, що роблять у титаря в хаті
Пекельнії діти!

У печи пала
Огонь і сьвітить на всю хату;
В кутку собакою дріжить
Проклятий жид¹⁾; конфедерати
Кричать до титаря: „Хоч жить?
Скажи де гроші!“

Той мовчить.
Налигачем скрутили руки,
Об землю вдарили: нема,
Нема ні слова.

„Мало муки,
Давайте приску! де смола?
Кропи його! оттак! Холоне?
Мерщій — же приском посипай!
Що? скажеш, шельмо?... І не стогне!
Завзята бестія! Стрівай!“
Насипали в халяви жару...
„У тімя цьвяшок закатай!“
Не витерпів сьвятої кари,
Упав сердега. Пропадай
Душа без сповіди сьвятої!
„Оксано, дочко!“ тай умер“.²⁾

¹⁾ Коршмар, який сказав конфедератам, що напали на його коршму, домагаючи ся грошей, що в Вільшанського титаря є богато церковних грошей, і повів їх туди.

²⁾ Поезії Тараса Шевченка. Виданє товариства „Просьвіта“. У Львові, 1902. Стор. 326—327.

Не дивниця, що такі люті поступки конфедератів визвали бунт українських селян, яким уже не стало терпщо зносити польсько-шляхотську неволю.

Пожар селянського бунту знов обхопив цілу Україну; нарід з усіх боків горнув ся до гайдамацьких відділів, що під проводом Запорожців надійшли з московського боку. По всій українській землі під панованем Польщі розлилися гайдамацькі загоны, руйнуючи панські двори, міста і місточка, та вбиваючи панів і Жидів. Найвизначнішими ватажками гайдамацьких загонів були Максим Залізняк, Семен Неживий, Яків Швачка та Іван Бондаренко, які мали під собою численніші гайдамацькі відділи. Крім них розійшли ся по цілій Україні менші гайдамацькі загоны, часом лиш по кілька людей, які також нищили тих, що підтримували польсько-шляхотські порядки на Україні. Сей рух 1768 року прозвано Колітвщиною.

Найбільше слави підчас Колітвщини придбала собі Уманська різня, яка була неначе верхом гайдамацької діяльності в 1768 р., а рівночасно й закінченем її, бо гайдамацький рух по Уманській різні швидко був придушений спільними силами польського і російського війська.

Найбільшу славу з усіх гайдамацьких ватажків Колітвщини придбав собі Запорожець Максим Залізняк та Уманський сотник надворних козаків Іван Гонта.

Максим Залізняк, з'явивши ся в Мотронівськiм монастирі з 18 Запорожцями, швидко побільшив свій відділ селянами, які напливали до нього зі всіх боків, так що незабаром його ватага стала найбільша і найстрашніша. Коли гайдамаки зближали ся до якого села або місточка, селяни зараз вирізували всю шляхту, ксьондів, Жидів, одним словом усіх, від кого терпіли гнет, грабили їх добро, палили оселі і приставали до гайдамаків. Руйнуючи по дорозі замки, міста й місточка та кидаючи величезний пострах на всю довко-

личну шляхту та Жидів, Залізняк посував ся поволи до Уманя, де йому судило ся відіграти важну ролю в історії гайдамаччини.

Умань, се була найсильніша твердиня на Україні. У графа Потоцького був там кріпкий замок, на якого оборону стояло там коло 3 тисячі добре узброєних та з'організованих надворних козаків. Тому й не диво, що зачувши про побідний похід Залізняка, шляхта, ксьондзи, Жиди, одним словом усі, хто мав гнет українського селянства на своїй совісти, тікали до Уманського замку.

Найбільше популярним чоловіком між Уманськими надворними козаками був сотник Іван Гонта, який був у великих ласках у властителя замку Потоцького. Одержавши звістку, що Залізняк зближаєть ся до Уманя, губернатор Уманського замку Младанович вислав против нього козацьку надворну міліцію, між котрою був і Гонта зі своєю сотнею. І гайдамаки і Уманська міліція підійшли до себе коло місточка Соколівки, яке вже були зайняли гайдамаки, заки надійшла міліція. Тут і увійшов Гонта у зносини з Залізняком. Переночувавши, гайдамаки рушили з Соколівки до Уманя: їм на зустріч ішли уманські козаки. Та по дорозі сотники здержали козаків і обернули ся до полковників-шляхтичів з такою промовою: „Можете, панове, їхати собі геть, нам вас уже не треба. Радимо вам, утікайте, коли хочете жити, а то погинете як не від руки гайдамаків, то від нашої власної“. Далі сотники оголосили, що хто з козаків хоче лишити ся з полковниками, нехай забираєть ся разом з ними. Полковники Обух і Магнушевский від'їхали швидко на бік, а всі козаки під проводом Гонти злучили ся з гайдамаками і пішли разом під Умань.

Підступивши під Умань, Гонта і Залізняк привитали ся по приятельськи в очах шляхти, що була зібрана на мурях Уманського замку, і козаки разом з гайдамаками

кинули ся на табор, яким розложила ся під замком та довколична шляхта, що для неї не було вже місця в замку. Було се 18 червня 1768 р. Младанович, бачучи, що не оборонить замку, почав на другий день переговори з Гонтою. Коли Гонта й Залізник в'їздили в брами замку для переговорів, шляхта счинила такий шум та крик, що Младанович не міг прийти до слова і бачучи, що нічого не порадить, пішов до костела дожидати смерти. Поки шляхта на брамі сварила ся й галасувала, гайдамаки й козаки увійшли за своєю старшиною до замку і почали зі шляхтою криваву розправу, яка тривала два дні.

Тепер Залізник і Гонта взяли ся до дальшої організації повстання. В Умані була скликана рада для вибору військової старшини: на ній по козацькому звичаю, при вистрілах із пушок і ружниць вибрано Залізника гетьманом, а Гонту уманським полковником. Оба вони організували з селян гайдамацькі відділи і висилали їх уріжні сторони очищати край від панів і Жидів. Уніятським духовним наказували або уступити ся з парохій або пристати на православіє. Одним словом, забрали ся до з'організованя руху на всіх українських землях під Польщею, аби вже раз на правду визволити ся з польсько-шляхотської неволі.

Але тут знов виступило против гндамаків російське правительство, яке через цілий час гайдамацьких рухів помагало Польщі против гайдамаків.

Як уже було згадано, російське правительство щойно було вимогло на польськім соймі деякі права для православних і власне помагало польському правительству приборкати Барську конфедерацію, яка виступила против тих соймових ухвал з оружем у руці.

Тимчасом грізне селянське повстанє пішло наперек усім політичним плянам російського правительства. Воно хотіло утворити з православної шляхти і духовенства в Польщі прихильну собі політичну пар-

тію, а тут збунтоване селянство грозило відірвати ся зовсім від Польщі. Правда, Росія була не від того, аби загарбати під себе всю Україну, але плян поділу Польщі усьміхав ся їй тоді тільки в далекій будучности, а при тім по що їй було збунтованих селян?

Росія хотіла селян покірних, закріпощених, які робили би панщину, так як і в Польщі, тільки православним панам, а тимчасом українські селяни, що встали як-раз головно против панщини і загалом против економічного і соціального гнету, готові були ще й лівобічних селян заразити духом бунту. І Росія не завагала ся ні хвилини піти Полякам на поміч против гайдамаків, привернути збунтованих українських селян до послуху „законній“ власті.

На се становище Росії супротив Коліївщини треба звернути тим більшу увагу, що в польських кругах ще доси не перевела ся думка, ніби-то цілий рух вибух наслідком потайної агітації російського правительства, яке хотіло, аби гайдамаки пустили трохи крови шляхті і тим самим ослабили Польщу.

Як видно з висше сказаного, такий погляд на становище Росії супротив Коліївщини зовсім невірний. Ніяких тайних агітацій російського правительства против Польщі не було, противно, Росія, скільки могла, помагала Польщі і хто знає, чи без тої помочи не була-б нині инакше виглядала карта східної Європи. Найліпшим гайдамацьким агітатором була та неволя, в якій держала український нарід польська шляхта, тільки більшість польської суспільности не хоче й доси признати факту істнованя тої неволі і Поляки шукають причин гайдамацьких рухів там, де їх не було, видумують байки про агітацію російського правительства і т. д. Для доказаня своїх видумок Поляки навіть видумали указ російської цариці Катерини II, даний ніби Січовому кошовому Калнишевському; той указ наказує Залізнякови вигубити на українській землі всіх панів і Жидів.

Але учені давно вже доказали, що той указ видуманий і що по правді такий указ ніколи не появився, а що він був видуманий, се доказує і дата під ним, 20 червня 1768 р., отже час Уманської різні. Як-же-ж се можливо, аби цілий гайдамацький рух був викликаний тим указом, коли в часі видання його той гайдамацький рух був уже в повнім розгарі?!

Правда, між гайдамаками ходила зовсім певне чутка про якусь Золоту Грамоту російської цариці; на ту грамоту покликував ся підчас цілої своєї діяльності найбільше ідейний із гайдамацьких ватажків Семен Неживий, а також якийсь час вірили в її існуванє російські урядники, — але ми й доси не знаємо, як виглядала та грамота і хто її писав. Звістно тільки, що вона була і мусіла бути написана дуже просто і зрозуміло, коли робила на селян таке вражіє. Але сеї грамоти не видала російська цариця, тільки пустив її між нарід хтось, хто хотів підняти селянство до боротьби з польсько-шляхотським гнетом. В тім часі селяни твердо вірили, що російська цариця визволить їх із польсько-шляхотської неволі, і якийсь незвістний революціонер покористував ся тою народньою вірою в царицю, аби підняти нарід до боротьби з польсько-шляхотською неволею.

Правдивий указ цариці Катерини II, виданий 9 липня 1768 р., був зовсім иньший. В нім цариця заперечувала всім поголосам про свою прихильність гайдамацькому рухові і наказувала своїм воєводам помагати Польщі винищити гайдамаків¹⁾.

З усього того видно, що байки про агітацію російського правительства підчас Коліївщини не мають ніякої підстави. А коли нарід вірив Золотій Грамоті, то се

¹⁾ Той правдивий указ Катерини II став звістний тільки 1882 р., коли то його знайдено в рукописах Закладу ім. Оссолінських у Львові і надруковано в місячнику „Кіевская Старина“.

тому, що занадто важко було йому жити в польсько-шляхотській неволі. Коли-б йому добре жило ся, то ніяка золота грамота не підняла би його до бунту...

І так Росія порішила допомогти Польщі здушити гайдамацький рух і російський генерал Кречетніков, що облягав тоді конфедератів у Бердичеві, дістав від російського правительства відповідні вказівки в тій справі. Наслідком того Кречетніков післав під Умань полковника Гурева з полком донських козаків, а слідом за Гуревим післав також відділ піхоти. Гурев, не маючи сили, аби виступити явно против Залізняка і Гонти, порішив дістати їх у руки підступом. Розложивши ся табором побіч табору Залізняка, Гурев увійшов у приятельні зносини з Залізняком і Гонтою, запрошував їх до свого табору в гості, радив з ними над спільним походом против конфедератів, одним словом, удавав як найбільшого прихильника гайдамаччини. Се тягло ся доти, доки Гурев не дістав звістки, що надходить відділ піхоти, висланий Кречетніковим йому на підмогу. Коли-ж він довідав ся про се, устроїв для всего війська бенкет і наказав донським козакам добре гостити гайдамаків і тимчасом незаметно забрати їх зброю і коні. Не підозріваючи нічого злого, гайдамаки бенкетували, а тимчасом піхота обступала табор. Гонта і Залізняк були тоді в гостях у Гурева. Коли сей розмовляв з ними по приятельськи, на даний знак впали до шатра донські козаки, кинули ся на Гонту і Залізняка та на інших старшин і повязали їх. Те саме зроблено з цілим гайдамацьким табором. До рана його вже не було і 900 гайдамаків було в руках Гурева.

Тепер московська військова старшина проявила всю свою звірську жорстокість до зловлених гайдамаків, жорстокість, спільну всім гнобителям против усіх бунтівників. Адже гайдамаки бунтували ся против власти і против шляхти і сего було досить, аби російські

представителі влади і оборонці російської шляхти (дворян) відносили ся до них як найбільше ворожо.

Найбільше збиткував ся Гурев над гайдамацькими старшинами. Він зараз по арештованю власною рукою дуже оббив звязаного Гонту, а відтак казав Залізняка, Гонті та иньшим старшинам дати по 300 ударів. Цілий час, доки зловлених гайдамаків не передано польському урядови, Гонта був битий три рази на добу, все його тіло було покрите ранами і так покаліченого Гонту, держаного в ямі, сам Гурев показував шляхтичам, які приїздили подивити ся на колишнього свого ворога. Маєток Гонти Гурев сконфіскував для себе, а його жінка й чотири дочки були на наказ Гурева кілька разів биті в таборі різками за те, що не донесли польському урядови про зраду батька. Назбиткувавши ся так над Гонтою й иньшими старшинами кілька днів, Гурев передав тих із них, що були з українських земель під польським панованєм, в польську головну военну квартиру, де їх покарано лютою смертю.

Найлютіше був покараний Гонта. Його засудили на кару смерти, яка мала виконувати ся через 14 днів: в перших 10 днях кат мав здерти з його хребта пасмо шкіри, 11-ого дня відтяти обі ноги, 12-ого обі руки, 13-ого вирвати серце і нарешті 14-ого відтяти голову. Потім кусні його тіла мали бути повішені на шибеницях у 14 містах України. Сю кару змякчено на стільки, що вже третього дня кат відтяв Гонті голову і решту кари виконував, збиткуючи ся на трупі. Відвага і козацьке завзяте не опускали Гонти до останньої хвилі життя. В описах із тих часів читаємо, що Гонта вийшов на місце кари з лицем веселим і спокійним, немов ішов до кума на хрестини. Кат відорвав пасмо шкіри, кров бризнула, але лице гайдамаки не змінило ся. Відорвали друге пасмо шкіри, тоді Гонта обізвав ся до цікавої товпи: „От говорили, що буде боліти, а ні трошки не болить“. Шляхтич, який стеріг Гонту, просив його, аби

подарував йому що. На се відповів Гонта: „Добре, нагадайте мені се завтра, коли будуть мене вести на муки, я вам подарую пояс“. Лакомий шляхтич думав, що дістане якийсь дорогий пояс, який Гонта певне десь заховав, і пригадав Гонті його обіцянку. На се Гонта відповів з погордою: „Добре, перше пасмо шкіри, яке зідруть із мене, візьміть собі на пояс“. І перед лицем смерті сей завзятий гайдамака вмів глузувати зі своїх ворогів...

Скільки разів у польських кругах заговорять про Гонту, все представляють його кров, о жадним розбишакою, що чорною невдячністю відплатив ся за добродійства, яких дізнав від свого пана графа Потоцького. Подивім ся, скільки в тім правди.

Гонта походив із сільського роду, його батьки ходили в тім самім польсько-шляхотським ярмі, що й інші селяни, і він сам певне не з доброї волі пішов на службу до Потоцького. І коли бачимо його між надворними козаками, то певне тому, що як підданий свого пана мусів робити те, що пан йому казав. За свою добру службу придбав він собі прихильність Потоцького, той віддав йому в доживотне уживане два багаті села і навіть обіщовав виробити шляхотство. За се — кажуть Поляки — Гонта повинен був до гробової дошки служити вірно як пес своєму панови, хоч би прийшло ся йти на гайдамаків. Але не забуваймо, що Гонта був сином поневоленого народу, з якими не зривав ніколи звязий, — на приклад церков у його родиннім селі Росошках була збудована в великій части його коштом. І власне се покрило би його імя вічною ганьбою, коли-б він за багатство і прихильність панську відцурав ся був своїх братів і помагав панам заковувати їх у ще важче ярмо. Як би назвали Поляки такого Поляка, що за достатки помагав би на приклад російському правительству дусити своїх братів-Поляків? Нехай-же вони такою самою мірою мірять також

і Гонту! І власне се є найліпшим доказом великої ідейности Гонти, що він не лишив ся вірним свому панови, тільки пристав до тих, що хотіли визволити український нарід із польсько-шляхотської неволі. Адже коли-б він був дальше держав ся служби у свого пана, його ждали би ще більші достатки, а може й шляхотство, яке вже мав обіцяне від Потоцького. Сильні сьвіта сего вміють і мають чим платити тим, що помагають їм кувати кайдани на своїх братів... І пристаючи до гайдамаків, Гонта не був жадний ані достатків, бо мав їх уже від свого пана, ані слави, бо знав, що гайдамаку ждуть швидше тяжкі муки і смерть з руки ката, як достатки і слава. А таки він пішов против панів, злучив ся з гайдамаками! Чому? Тому, бо бачив, що по їх боці правда, що вони борють ся против тих польсько-шляхотських порядків, які віддавали весь український нарід в тяжку неволю. Так поступити може лиш чоловік ідейний, який найвисше ставить добро загальне і не дбає про свою вигоду там, де рішаєть ся доля народу.

А що до тої кровожадности Гонти, яку приписують йому Поляки, то самі очевидці Уманської різні з-поміж шляхти, які остали при житю тільки завдяки опіці Гонти над ними, описують, що він, де міг, здержував гайдамаків від лютости і жорстокости. Але чи міг він один здержати вибух народнього гніву, який накупів у хлопським серці за сотки літ неволі! І чи польський уряд обходив ся із зловленими гайдамаками, от хоч-би і з самим Гонтою, меньше жорстоко?

Інші провідники гайдамацьких відділів, що підпали під суд російського уряду, були або покарані смертю або покалічені і позасилані на Сибір. Так то на правду помагала Росія гайдамакам...

Коли польський уряд при помочи Росії придушив Коліївщину, почав ся суд. Гайдамаків із Правобічної України судив окремиий суд у Кодні, у яким ще най-

менша кара була шибениця. А як судили, нехай покажуть один-два приклади.

Раз привели до того суду одного робітника з винниці за випадкове присвоєне собі панських коний. Суд зараз обжалував його о участь у гайдамацтві, говорячи: „Підчас різні винники нічого не робили, тільки різали і рабували Ляхів і Жидів, — то й ти мусів те саме робити“. — І вже готовий доказ участи в гайдамацтві.

Або жінка селянина Петра Носенка з Уманя донесла до Кодненського суду, що чоловік хотів її вбити. Сего було досить, аби Носенка підозрівати о участь у гайдамацтві. А коли ще суд його оглянув і знайшов у нього подрапаний пупець, почали його таки на правду обжаловувати о участь у гайдамацтві. Носенко боронить ся тим, що пупець подрапав йому козак Ященко, але суд на се відповідає: „Не козак тебе поколов, але Лях, якого ти там колов підчас різні, а може й не одного, а коло сто, бо там кождий колов, хиба той не колов, що не мав рук, а ти тут відпираєш ся!“ І з жалоби жінки та з подрапаного пупця суд доходить до того, що Носенко заколов коло сто Ляхів!

Скільки тоді вигублено гайдамаків, годі знати; знаємо тільки, що вигубили їх дуже багато. Давлячи гайдамацький рух, польське військо вбивало майже всіх, хто попав ся в їх руки, а кого не добило військо, той попадав під суд. Із актів Кодненського суду з років 1769, 1770 і 1771 бачимо, що той суд за ті три роки засудив 218 людей на смерть, 34 на біте різками, а тільки 85 увільнив, хоч і тих мучили різними способами підчас слідства. Кару смерти виконано тим способом, що 9 засуджених четвертували, 151 постинали, 57 повісили і одного посадили на кіл.

Щоби попасти під суд, вистало найменше підозріне, вистало, аби нашли у чоловіка якусь зрабовану

гайдамаками річ, хоч-б він її купив і з десятих рук. Кого не вбивали, того калічили на ціле жите, а як по звірськи се робили, видно з того, що деяким обжалуваним обв'язували обі руки коноплями, намоченими в деготь, запалювали і так водили по селах і містах. Ще довго по розділі Польщі ходили такі покалічені люди по Росії, просячи милостині...

Гайдамаків із Лівобічної України судили в російських судах. Тут менше видавали засудів на смерть, за те частійше калічили: врізували вуха, виривали ніздрі, втинали руки і засилали на Сибір.

Коліївщина була останнім вибухом гайдамаччини. Росія і Подьща спільними силами так придавили селян, що вони вже не мали сили вибухнути знов загально-народнім повстанєм і по 1768 році ми бачимо тільки окремі селянські бунти, які не притихають і до нині...

Зрештою обставини змінилися, ціла Україна з виїмкою Галичини, яка при поділі Польщі припала Австрії, дістала ся під Росію і нове жите принесло нові способи боротьби...

А гайдамаки і їх боротьба за визволене українського народу з польсько-шляхотської неволі перейшли до історії: в одних із п'ятном простих розбійників, у других зі славою борців за народню волю, які живуть до нині в пам'яті народу, в його оповіданнях і піснях...

III.

Коли тільки в польсько-українських відносинах зійде мова на гайдамаччину, Поляки роблять гайдамацькому рухови закид, що в нього не було ніяких висшій цілий, ніяких ідейних мотивів, загалом ніякого ідеалу, що се був рух чисто розбишацький, з єдиною цілю поживити ся чужим добром.

Хто прочитав наше оповідане про гайдамаччину, той і сам, без отсих слів побачить, що се неправда.

Коли-б у польській державі не було ніякого гнету, коли-б українське селянство не стогнало в польсько-шляхотській неволі, то кому-б була охота йти грабити та розбивати, замість сидіти спокійно на своїм господарстві. І вже та сама обставина, що в Польщі був такий рух, свідчить против Польщі, доказує, що в тій польській державі мусіло бути дуже зле українським селянам, коли вони вибухали такими бунтами.

Правда, гайдамаки поступали дуже жорстоко, не по людськи, і сю їх нелюдськість стверджують численні убійства шляхти і Жидів. Все те правда. Але не досить сказати, що хтось зробив так і так, аби на нього кинути каменем; треба ще знати, чому він так зробив. Запитаймо ся, чому так жорстоко мстили ся селяни на панах і Жидах? Тому, бо їх до того довело панованє польської шляхти над ними. Шляхта закріпостила селян у важке ярмо панщини, відобрала їм землю, позбавила їх усяких прав, так що вони своїм правним становищем були радше худобою ніж людьми, дражнила їх переслідуванями за віру і при тім усім не дала їм ніякої просьвіти. І чи можна дивувати ся, що коли в тім серці невільника накупів гнів, то він не перебирав у способах, тільки боронив ся, як міг і вмів?

А зрештою подивім ся і на другий бік. Запитаймо ся, як поступала собі з гайдамаками польська шляхта, та свободна, заможна, просьвічена, одним словом культурна польська шляхта, яку польські історики так величають за її свободоловність, почуте справедливости людяність, культурність.

Коли нелюдські, криваві вчинки гайдамаків були вибухом народнього гніву, то ще більше нелюдські поступки польського уряду були впливом холодної розваги, вирахованої пімсти, яку проявляє шляхта по кождім гайдамацькім вибуху, особливо по 1768 році кілька літ. І хтож тут більше дикий, кровожадний, не-

людський? Чи той, що мордує і палить у вибуху гніву, який накіпів за сотки літ неволі, — чи той, що на судейським кріслі, з книгою законів у руках, держачи безборонного ворога в тюрмі, цілі роки придумує найлютіші муки — не для своєї оборони, тільки аби наситити свою жажду пімсти?!

Ні, коли вже робити тодішнім часам закид дикости, кровожадности, нелюдськості, то той закид падає найперше на голови польського уряду і польської шляхти.

І не закидуйте гайдамацькому рухови браку ідеалу! Український селянин ішов у гайдамаки, хочаби визволити ся з польсько-шляхотської неволі, позбути ся пана над собою, стати свобідним чоловіком і вибороти право свобідно працювати для себе на свобідній землі. Свобідна земля і свобідний чоловік на ній, — чи се не найвисший ідеал громадського життя? І бороти ся против закріпощеня землі і закріпощеня чоловіка, — чи се значить, не мати ідеалу?

Не ідеалу бракувало українському народови під час гайдамаччини, бракувало йому чого иньшого: уміння укладати свої бажаня в соціяльні системи, вбирати леліаний у душі ідеал свобідного життя на свобідній землі у виразні форми. Український нарід знав, що його гнете панщина і різав тих, хто силував його робити панщину. Але він не знав, що зробити, аби панщина назад не вернула; як уладити громадське жите, аби бути безпечним від усякого панства, чи польського, чи московського, чи таки свого власного; що робити, аби якась сила не завела його знов у ту неволю, з якої він хотів визволити ся. Одні брали ся переводити якусь організацію, другі, не знаючи, що й під російським панованем така сама панщина, покладали свої надії на царицю, треті, позбувши ся панів, просто закладали руки, не думаючи, що лихо може знов вернути. Звичайно сліпі, що на помацки шукають дороги.!

І так ідеал у гайдамацьких рухах був, не було тільки ясного розуміння того ідеалу і не було знання, якими дорогами піти до його здійснення. І се цілий рух погубило, як погубило неодну народню революцію.

Ще як би в боротьбу між польською шляхтою і українським селянством не була вмішала ся Росія, то може-б рух був успів прояснити ся, дійти до зрозуміння своєї ціли і доріг, які ведуть до неї... Але се власне було нещастем українського народу, що чужа, постороння сила ніколи не давала йому скласти відповідної громадської організації.

Гайдамацький рух учить нас наглядно, що народня маса мусить мати ясне розумінє ідеалу, за який бореть ся, і мусить знати дороги, які ведуть до здійснення того ідеалу, коли не хоче тратити марно своїх сил. Се зрештою видно зі всіх народніх рухів, які знає історія.

Львів, лютий 1906.

Ся праця написана на підставі отсих історичних праць:

1) Розвідка про Гайдамаччину — **Володимира Антоновича** (Руська історична бібліотека, том XIX, стор. 1—96).

2) Уманський сотник Іван Гонта — його-ж (там-же, стор. 97—123).

3) Начерк Коліївщини. На підставі виданих і невиданих документів 1768 і близших років написав **Яків Шульгин** (там-же, том XX).

4) Бесіди про часи козацькі на Україні, Чернівці 1897.

Оповіденє.

В адміністрації часописи „Свїт“ можна дістати слїдуючі книжки:
(Цїна подана з коштами посилки. В скобках цїна без посилки).

Стрибожий Дарунок оповіданя Л. Мартовича 1 К 30 с.
(120 К.). — **Душі кланяють ся** оповіданя М. Яцкова 75 с.
(70 с.) — **Австрія чи Польща** (історія Руси під Австрією)
В. Будзиновского 70 с. — **З тисяч і одної ночі: Том I:**
„Купець і Іфріг“ 55 с., (50 с.). Том II. **„Алібаба і 40 розбій-**
ників“ 55 с. (50 с.) В полотняній оправі за том 95 с. (90 с.)
12 агітаційних брошур Будзиновского і Мартовича
і **„В Небі“** о. Бобикевича 47 с. (37 с.). — **Козаки у Ст. Ру-**
даньского з поясненнями В. Будзиновского, цїна 33 с. (30 с.).
Хрунь і Чорт, В. Будзиновского, цїна 23 с. (20 с.). —
Гайдамаччина М. Лозинського, 43 с. (40 с.).

Всі ті книжки разом з пересилкою коштують 4 К 90 сот.
На кредит не висилає ся. До 50 сотиків можна висилати марками
в листї.

Адресувати: Адміністрація „Свїт“ у Львові.

